

Зулпуев А.М.

БАТКЕНДЕГИ СҮРӨТ-ЖАЗМАЛАР – БАЙЫРКЫЛАРДЫН УНИКАЛДУУ ЭСТЕЛИГИ

Зулпуев А.М.

КАРТИНЫ БАТКЕНА - ДРЕВНИЕ УНИКАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ

A.M. Zulpuev

PICTURES OF BATKEN - THE UNIQUE ANCIENT MONUMENTS

УДК: 903.572

Бул макалада Баткен жергесинен табылган ата-бабаларыбыздын байыркы мезгилдерде таштарга чиймеленген сүрөт-жазмалары туурасында, алардын баалуулугу жана маанилүүлүгү жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: аскадагы сүрөт-жазмалар, петроглифтер, тарыхый эстелик, Баткен.

Данная статья посвящена наскальным петроглифам предков найденных в Баткене, рассмотрена их ценность и значимость.

Ключевые слова: наскальные рисунки, петроглифы, исторический памятник, Баткен.

This article is dedicated to the ancestors of rock petroglyphs which found in Batken region, considered their value and significance.

Key words: cave paintings, petroglyphs, historic monument, Batken.

Баткен жергеси тарыхый баалуу эстеликтерге бай аймак. Ошондой болсо да, бүгүнкү күндө бизге келип жеткен элибиздин эзелки мурастары ачылбаган дың бойдон калууда. Ата-бабаларыбыздын байыркы жашоосунан, маданиятынан, аң-сезиминен, философиялык ой жүгүртүүлөрүнөн кабар берген тарыхый-маданий мурастарыбыздын бири – сүрөт-жазма эстеликтерибиз. Таштарга чегилген сүрөт-жазмалар, чиймелер, жазуулар ата-бабаларыбыздын байыркы жашоосун, маданиятын, түшүнүгүн чагылдырган китептер деп айтууга болот. Биздин заманга чейинки доорлордо кыргыз эли алгач пиктографиялык жазууну колдонушкан. Кыргызстандын аймагында пиктографиялык жазууларды Жалал-Абаддагы Саймалуу-Таш сүрөт галлерейасынан, Кетмен-Төбөдөн, Ысык-Көл областынын Чолпон-Ата шаарына жакын жерден, Ош шаарында Сулайман-Тоодон, Алайдан, Ноокаттан ж.б. жерлерде бар экендиги белгилүү.

Баткен облусунун аймагында байыркы сүрөт-жазма эстеликтер өтө көп экендиги маалым болду. Бүгүнкү күнгө чейин мындай сүрөт-жазма эстеликтерибиздин дээрлик көпчүлүгү белгисиз бойдон келген. Баткен районундагы Кожоашкан (мурдагы аталышы Сох) дарыясынын сол жак жээгиндеги капчыгайдын ичиндеги Сүрөтү ташка чегилген жазуулар гана белгилүү болуп, окумуштуулардын кызыгуусун жаратып келген. Филология илимдеринин доктору, профессор Л.Жусупакматов 80-

жылдары бул жерлерди келип изилдеп, капчыгайдын ичи тоо таштарга чегилген белгилер экендигин айтып, тематикалык жактан өтө бай, байыркы ата-бабаларыбыздын анимисттик аң-сезимине жана алардын тотемдик экологияга, мал чарбачылыкка, аңчылыкка, дыйканчылыкка, үрп-адатка байланыштуу чегилген туюнтма сүрөттөр экендигин эмгектеринде белгилеп кеткен. Окумуштуунун “Бул жылдарда биз бул жерге кастарлап келчүбүз. Андагы кээ бир керемет этнографиялык белгилерди чагылткан кербен сүрөттөрүнө, байыркылардын ар кандай үрп-адат белгилерине туш болоор элек. Өзгөчө моюндарына күндө салынып, колдору аркасына байланып, айдоодо бара жаткан кулдар сүрөтү жана мууздалып жаткан адамдар элеси арийне туюлуп туруучу. Ушундай эле булардын катарына чегилген байыркы Даван (IV-II к.к.) күлүктөр элесин көрүүгө да болбос эле. Мындан тышкары бул жерде табышмактуу узун сызык сүрөттөр да жолукчу” [1:77] деп жазгандарынан улам гана аталган капчыгайдагы сүрөттүү жазууларды элестетелиз. Азыркы учурда бул тарыхый мурастарыбыздын айрымдары чоң селдин алдында калып жок болсо, калгандары курулушчулар аркылуу талкаланып жок болгондугу маалым.

Бүгүнкү күндө Баткен мамлекеттик университетинин окутуучулары жана студенттери тарабынан бул чөлкөмдө мындай аскаларга, таштарга чегилген сүрөт жазуулары аябагандай көп санда экендиги аныкталды. Баткен шаарынан 6-7 чакырымдай алыстыкта жайгашкан Кызыл-Жол кварталына караштуу Эгиз-Кара аттуу тоодо 800дөн ашуун чегилген жазуулар, ошол эле аймактагы Белес тоосунан 600 дөн ашуун сүрөт-жазуулар табылды, ал эми ошол аймакка жакын жайгашкан Жылгаяк-Таш тоосундагы эски сүрөт-жазмалардын үстүнө, жанына жаңы жазуулар, ойуу-чийүүлөр аралашып кеткен. Мындан сырткары Баткен районунун Булак-Башы айылынын четиндеги Ак-Таш тоосуна болжол менен 500гө жакын, Зындан-Как тоосунда 100гө жакын пиктограммалар тартылган. Ушундай эле сүрөт-жазууларды Көк-Таш айылындагы тоолордон, Теке-Таш тоосунан, Боз-Адырдын тоолорунан, Раваттын күнгөй тарабындагы Текели тоосунан, Баткен шаарындагы Ак-Таш тоосунан ж.б. жерлерден кездештирүүгө болот. Буларды санап өткөнүбүздүн себеби, бул чөлкөмдө адамзат цивилизациясынын алгачкы

таш доору менен мезгилдеш болуп, андан кийинки доорлордо деле адамзаттын жашоосу, күндөлүк тиричилиги үзүлбөй келе жатат деп бүтүм чыгарууга болот.

Бул өрөөн аянты боюнча анча кең болбосо дагы азиялык борборлордун бири катары көптөгөн кылымдардан бери ар кандай этностогу, ар түрдүү диндеги, ар башка тилдеги элдерди жакындаштырып, жуурулуштуруп, алардын өз ара чарбалык, маданий өнүгүүсүн калыптандырып, бири-бири менен тыгыз байланышкан, отурукташкан жана көчмөн маданиятты калыптандырган. Бул аймак боюнча буга чейин айрым эмгектер жазылып жүргөнү менен өздөштүрүлбөй жаткан дыңдары изилдөөгө муктаж бойдон калууда. Баткен чөлкөмүнүн Тажик, Өзбек республикалары менен чек аралаш жайгашканын эске алганда аймакта этномаданий синтез жүргөн, башкача айтканда, тарыхый-маданий мурастарды изилдөө менен коңшулаш элдердин маданиятынын бири-бирине таасирин да чагылдырууга болот. Бул чөлкөмдүн тарыхый, маданий мурастарынын бири ташка чегилген сүрөт-жазууларын изилдөө жергиликтүү элдин отурукташкан жана көчмөн маданиятынын калыптануусунун эволюциясын жарыялоого мүмкүндүк берет. Коло доорунан бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген баалуу сүрөт-жазма эстеликтер миндеген жылдар мурдагы кыргыз

элинин тарыхынан, маданиятынан, тилинен кабар берип, көөнөргүс булак болуп кызмат кылат. Элибиздин ошол кездердеги жашоо-шарт, үрп-адат, турмуш-тиричилик жагдайларынан, дүйнөгө болгон көз караштарынан, уруулардын бири-бири менен, кошуна жашаган башка калктар менен болгон карым-катыштарына да тиешелүү болгон маалыматтарды берет. Ошондуктан байыркы табышмактуу сүрөт-жазма эстеликтеринин азыркы кыргыз окурмандарына, өзгөчө илимий журтчулукка жеткиликтүү болуусу өтө зарыл. Анын табиятын, сырын чечмелөө лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык, археологиялык, философиялык, географиялык, аймактаануучулук ж.б. өңүттөрдөн туруп талдоолордун, иликтөөлөрдүн, изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү кыргыз элинин байыркылары тууралуу баалуу фактыларды берээри шексиз.

Баткен жергесинен табылган таштарга чегилген кереметтүү сүрөт-жазмаларда негизинен жаныбарлар басымдуулук кылат. Айрыкча эчкилер, тоо текелер басымдуулук кылып, жылкылардын, төөлөрдүн, бугунун, айбанаттардын, сойлоп жүрүүчү жандыктардын, куштардын, адамдын жана башка тегеректер, узун сызыктардын да сүрөттөрү тартылган. Арасында таптакыр түшүнүксүз тартылган сүрөттөр да орун алган.

Бул сүрөттөрдө ошол учурдагы жашаган адамзаттын жаратылышка болгон түшүнүктөрү, мамилеси, дүйнө таанымы чагылдырылган. “Кыргыздар өздөрү сыйынган кудурет ээсине Умай энеге жагалмай тамга, Күнгө - дөңгөлөк тамга, Заңги Бабага өгүз тамга жана башкаларга окшоштуруп ыйык тамгаларды чыгарган. Тамгалар мазар тоолордун таштарына, сыйынуу үйүнө, балбал таштарга асемдеп чегилген” - деп К.Жусуповдун “Байыркынын издери” аттуу эмгегинде берилгендей, жогорку-

дагы сүрөттөгү дөңгөлөк да күндүн элесин бергендигинде калет жок [2:212]. Дегеле чегилген сүрөттөрдүн дээрлик баары тоолордун күнгө бет тарабына тартылгандыгын байыркы бабаларыбыздын теңирге, көккө, күнгө ж.б. сыйынышынын дагы бир далили катары карасак болот. Байыркылар колдоочу катары эсептеп, пир, ыйык туткандарынын элесин, кыймыл-аракетин таштарга чегишкен. Тоолорго сыйынышып, канчалык көп сыйынса, ошончолук жакшылык келээрине ишенишкен.

Аталган чөлкөмдөгү таштарга, аска беттерине түшүрүлгөн петроглифтер көлөмү жагынан да ар түрдүү. Кара-Эгизе тоосунда кичинекей сантиметрден баштап, чоңдугу 1 метрге жеткен, андан да ашык сүрөттөрдү көрүүгө болот. Аталган тоодогу сүрөттөрдүн чегилүү мезгили да башкаларга караганда да байыркылыгы байкалып турат. Бул байыркы сүрөт-жазма эстеликтерде бабаларыбыз зороастриттер: отко, жарыкка, асманга, айга, күнгө, жылдызга сыйынуучулар экендиги, жалпы эле байыркы азиялыктар дүйнөнү элестүү түшүнүшүп, зооморфтук, антропоморфтук жана зооантропоморфтук планда кабылдашкандактары көрүнүп турат. Стилдик жана композициялык жактан ар түрдүүлүктөгү көрсөтүп, минден ашык сүрөттөр, фигуралар бир жерге чиймеленген. Таштардагы оймо-чиймелер,

эчки-текелердин сүрөттөрү, аңчылык, башка айбанат-жаныбарлардын сүрөттөрү биздин доорго чейинки мезгилде эле түшүрүлүп, бабалардын келерки муундарга калтырган тарыхый жана маданий мурастарынын бири катары баалуу. Дегеле Баткен жергесиндеги чиймелердин көпчүлүгүн коло дооруна таандык кылууга болот. Бирок буларды кандайдыр бир чек менен кароо ыңгайсыз. Анткени кээ бир тоолордогу чийилген сүрөт-жазмалар согда, түрк доорлорун да мүнөздөп тургансыйт. Баткен шаарында Ак-Таш тоосуна чегилген төөнүн сүрөттөрү бул чөлкөмдөн өткөн Улуу Жибек жолунун элеси өңдөнөт. Тартылган сүрөттөгү төөлөрдүн өркөчтөрү өркөчкө окшошпостон, үстүнө жүк жүктөлүп, кербендин катарында бара жаткан төөлөрдүн элесин берет.

Албетте бул байыркы чегилген сүрөттөр кандайдыр бир семиотикалык система, өзүнчө түшүнүккө ээ жазма. Сүрөт-жазмалар Баткен шаарынын, районунун аймагында ар кайсы жерлерде кездешип, негизинен тоолордун бооруна, катуу таштарга жазылган. Сүрөттөр чиймеленген тоолордун көпчүлүгү сырткы көрүнүшү, таштардын сапаты боюнча бир-бирине окшошуп, ыйык жерлерге, мазарлардын жанында жайгашкан. Таштарга түшүрүлгөн галерея - бабаларыбыздын байыркы доордогу үмүттөрүн, уруулардын ой-тилегин, аң-сезимин жана табиятка болгон мамилесин көрсөтүп турат. Мал чарбачылыгы менен жашап өткөн бабаларыбыздын ошол учурдагы рухий турмушунан,

көркөмдүк өнөрүнүн башатынан, дүйнөгө, динге карата көз карашын сүрөт менен ташка жазып калтырган маданиятынан кабар берет. Сүрөттөрдүн чийилүү усулу да ар түркүн. аңчылык, ат үстүндө жаа тартып аткан, ат минип бара жаткан жана ар кандай белгилерди түшүндүргөн адам сөлөкөттөрү, жаныбарлар: аттар, тоо аркар, эчки-теке, бугу, төө, айбанаттар: илбирс, карышкыр, каман, ит, жылан жана башка нерселер түшүрүлгөн. Көбү ар кандай символдор. Көпчүлүгүнүн маанисин түшүнүшкыйын. Айрымдарына акылың жетпеген табышмактуу жана сыйкырдуу сүрөттөр ж. б. толгон нерселерди табууга болот.

Петроглифтер бир эле кылымдын же, бир эле уруунун эмгеги эмес. Мындай сүрөттөр, сюжеттер Орто Азияда, Минусинскиде (Миң Суу), Энесайда, Алтайда, Тувада, Монголияда да табылган. Бул сак, усун, хун, түрк, кыргыздардын байыркы түп маданиятын далилдеп турат. Аска таштарга чегилген жазуулар кыргыз элинин байыркы доорлордогу көрүнүшүнөн кабар берип, азыркы кыргыз тарыхы, тили, маданияты үчүн тарыхый булак катары кызмат. Ошондуктан Баткендеги уникалдуу сүрөт-жазма эстеликтерин изилдөө иштерин колго алуу зарыл экендигин белгилеп кетүү керек.

Жыйынтыктап айтканда аска боорунда таштарга чегилген Баткенден табылган бул сүрөттөр байыркы ата-бабаларыбыз тамга жазууларды колдонгонго чейин сүрөт жазууларын колдонгондугунун далили жана кылымдарды өз ичине камтыган чыгармачылыгы, уникалдуу эстелиги катары баалоо, сактоо, жайылтуу аркылуу бул чөлкөмгө окумуштуулардын, археологдордун, туристтердин, изилдөөчүлөрдүн ж.б. кызыгуусун арттырууга болот.

Адабияттар:

1. Жусупакматов Л. Ноодогу кат. – Бишкек: Кыргызстан, 1992. – 88б.
2. Жусупов К. Байыркынын издери. - Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 2001. – 328б.
3. Осмонов Ж.Ө., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлар үчүн окуу китеби. - Бишкек: “Эркин-Тоо”, 2001. – 519б.

Рецензент: к.филос.н., профессор Жапаров Д.